Ольга Кочерга

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ В СПАДЩИНІ ПЕДАГОГІВ-КЛАСИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Нові завдання сучасної освіти в Україні, які спрямовані на гуманізацію та демократизацію всього навчально-виховного процесу, визначають нові пріоритети навчання і виховання, передбачають формування ініціативної особистості, здатної до раціональної творчої праці. Головною метою виховання має бути формування повновартісної, індивідуально вираженої, всебічно розвиненої особистості, яка б гармонійно поєднувала риси національного, загальнолюдського, суспільнозначущого та індивідуально неповторного.

Виходячи з пріоритетних напрямів національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), Національної доктрини розвитку освіти, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, педагогічна наука в пошуках шляхів і засобів виховання та навчання молоді звертається до вивчення і творчого використання спадщини вітчизняних педагогів, діячів освіти й культури минулого. В останні роки в середовищі українських учених помічена стійка увага до історії вітчизняної педагогіки. Вона обумовлена необхідністю перегляду окремих принципових положень, висновків і їх об′єктивної оцінки, приведенням до єдиної логічної системи вітчизняної педагогічної думки, відновленням істинної, складної і багатогранної картини історико-педагогічного процесу. Зокрема, розпочався процес відродження національної педагогічної школи і традицій, повернення незаслужено забутих імен видатних педагогів-учених, методистів і вчителів, аналізу малодосліджених або зовсім недосліджених проблем, які проливають світло на багато невідомих фактів із минулого вітчизняної науки і культури. Такий підхід сприятиме виявленню їхніх теоретичних ідей та досвіду, дозволить наповнити новими матеріалами історію розвитку педагогічної думки України. Особливо важливим у цьому відношенні є звернення до педагогіки другої половини XIX століття, яка накопичила цінний матеріал як у цілому в педагогічній науці, так і в галузі теорії та практики виховання.

Педагогами-просвітителями минулого було висунуто багато прогресивних ідей, які не втратили свого значення і в наш час. Саме в цьому досвіді можна знайти відповіді на багато запитань, які гостро стоять перед сучасною вітчизняною школою. Однією з них є проблема формування нової особистості, її соціалізації в нових суспільно-економічних умовах.

Характерною особливістю вітчизняної педагогіки кінця XIX століття був процес інтенсивного розвитку теорії виховання, надання їй самостійного статусу в межах педагогічної науки. Епіцентром гострих дискусій та ідейної боротьби на рубежі XIX–XX століть стає проблема людини і шляхи її виховання. Безумовно, центральним питанням різноманітних науково-педагогічних напрямків було питання про виховний ідеал, мету і сутність виховання, його завдання, що обумовлювало розробку інших його аспектів – шляхів, змісту, форм і засобів. Теоретичне обґрунтування сутності та змісту цих провідних педагогічних категорій стало першоосновою і для розв′язання проблеми виховання вчителя як духовно розвиненої, творчої особистості, яка з честю виконує свій почесний обов′язок перед суспільством – формує покоління майбутнього.

Якою повинна бути постать вчителя в сучасному світі? В чому сутність відповідальності вчителя? Що саме визначає вчителя як людину відповідальну? З метою аналізу цих актуальних питань ми вдалися до вивчення багатогранної і невичерпної спадщини педагогів-класиків другої половини XIX століття.

Соціальну відповідальність визначаємо як інтегральну професійну якість особистості вчителя, що включає в себе усвідомлення суспільної значущості своєї діяльності, чітке знання своїх професійних функцій, володіння вміннями і навичками педагогічної діяльності, ініціативу, самостійність і творче ставлення до справи. Варто

вказати, що складовою частиною соціальної відповідальності є професійна відповідальність: моральна потреба і практична готовність особистості творчо, результативно виконувати свої професійні обов'язки.

Значної уваги питанням професійної відповідальності учителя приділяв К.Д. Ушинський. Він переконливо доводив, що головна роль в школі належить учителю, якого не можуть замінити ніякі програми і навчальні плани, ніякі підручники і технічні засоби. Учителем одухотворюється пізнавальна діяльність дитини, він є джерелом живого знання і виховного впливу на учня. Саме на вчителя покладається відповідальність за пізнання дитячої душі: «Вихователям ми ввіряємо моральність і розум дітей наших, ввіряємо їхню душу, а разом з тим і майбутнє нашої вітчизни» [4, с. 200]. Сила процесу виховання, зокрема виховання відповідальності особистості, стверджує К.Д. Ушинський, виявиться не лише тим, наскільки воно відповідає природі людини, її справжнім потребам, але і тим, якою мірою педагог володіє необхідною сумою антропологічних знань. Тому він наполягав на створенні у вищому педагогічному навчальному закладі антропологічного факультету, адже «сприяти розвитку мистецтва виховання можна лише поширенням серед вихователів тих найрізноманітніших антропологічних знань, на яких вона ґрунтується» [4, с. 205]. К.Д. Ушинський розумів, що принципи нової педагогіки, розроблені ним та його соратниками, реалізувати в життя можуть лише педагоги, спеціально підготовлені до цієї діяльності. Саме тому питання педагогічної підготовки учителів і вихователів були в центрі його інтересів. К.Д. Ушинським була розроблена система вимог до вчителя, яка включала вимоги до професійної компетентності та особистісних якостей. Так, в якості основних вимог він виділив:

- педагогічну спрямованість, яка проявляється в інтересі до своєї праці і любові до дітей;
- знання суспільних наук, психології, педагогіки;
- потребу в творчому підході до педагогічної діяльності;
- відданість справі освіти, невтомність у своїй праці, високу відповідальність.

К.Д. Ушинський особисто брав участь у справі підготовки майбутніх педагогів до навчання та виховання дітей. Це був період його діяльності в Гатчинському інституті та Смольному інституті шляхетних дівчат, коли він розробляв проект учительської семінарії і програми педагогічних курсів. Великий педагог-класик вперше поставив питання про підготовку майбутнього вчителя на рівні спеціального наукового завдання. Особливо активно він захищав думку про те, що учитель повинен бути добре підготовленим теоретично. Постійне удосконалення учителя як педагога та вихователя К.Д. Ушинський вбачав у двох напрямках: у вивченні теорії і в ретельному підборі та вивченні фактів. Теоретичне обгрунтування забезпечить учителю знання законів фізичного та розумового розвитку людини. «Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства й на самоті із своєю совістю… Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих вчинків, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку будь-якої пристрасті й будь-якого характеру. Тільки тоді буде він спроможний черпати в самій природі людини засоби виховного впливу – а засоби ці величезні!» [4, с. 207]. Ці слова розкривають, по суті, підхід К.Д. Ушинського до вивчення цілісної особистості, в якій думки, бажання, потяги і прагнення проявляються в хороших вчинках, в тому ставленні до людей, які виявляють особливості конкретної особистості.

Обговорюючи проблеми професійної компетентності педагога, К.Д. Ушинський наголошував, що спеціальна професійно-педагогічна підготовка є лише однією, хоча і дуже важливою, передумовою професійного успіху. Особливо підкреслює К.Д. Ушинський значення удосконалення майстерності учителя. При цьому він звертає увагу на необхідність вироблення у себе правильного педагогічного такту, інакше «вихователь, як би він не вивчав теорію педагогіки, ніколи не буде хорошим вихователем-практиком» [4, с. 41]. Для вироблення такого такту, на думку вченого, недотстатньо лише знань педагогіки чи психології: необхідно також удосконалюватися в творчій педагогічній практиці, використовуючи для цього досвід кращих учителів. Однією з позитивних якостей педагога К.Д. Ушинський вважав його прагнення зробити свій досвід надбанням колег, його постійну готовність перейняти кращий досвід інших. «Але що ж пропонує нам педагогічна література, як не зібраний досвід, усвідомлений і обдуманий, як не результати процесу мислення, спрямованого на справу виховання? Який вихователь, хай він буде найбільш закоренілим рутинером, відкине пораду досвідченішого педагога або відмовиться дати розумну пораду товаришеві, який тільки-но починає працювати?.. Передається думка, виведена із досвіду, але не самий досвід…» [4, с. 12].

Значну роль в діяльності педагога К.Д. Ушинський відводив професійно значимим особистісним якостям. «У вихованні все повинно грунтуватися на особистості вихователя, – писав К.Д. Ушинсткий, – тому що виховна сила виливається лише із живого джерела людської особистості… Тільки особистість може впливати на розвиток і становлення особистості, тільки характером можна виховати характер. Ніякі інструкції дурного виховання … не зроблять хорошим і не замінять його ні в якому випадку» [4, с. 39]. К.Д. Ушинський вимагав здійснювати високі і чисті цілі виховання

гуманними засобами. Переконання, моральні ідеали, попереджує педагог-класик, ніколи не передаються за допомогою чисто зовнішнього впливу, нотацій, нарікань. Відчуваючи в своєму вчителеві нещирість, фальш, дитина перестає вірити йому, більше того, вона сама починає лицемірити. Педагог зобов'язаний чітко усвідомлювати не лише користь, але й характер користі всіх тих впливів, які він організовує на юну особистість, він повинен свідомо йти до досягення поставлених цілей, забезпечуючи дійсні успіхи і користь у вихованні особистості учня.

Великий педагог-класик вимагав від кожного учителя, щоб він любив свою професію, з почуттям відповідальності відносився до цієї найвеличнішої всенародної справи і з честю оправдовував велику довіру батьків і народу, які доручають йому майбутнє свого щастя, своєї країни. «Довіряючи вихователеві чисті і вразливі душі дітей, довіряючи для того, щоб він сформував у них перші, і тому найглибші риси, ми маємо повне право спитати у вихователя, яку мету він буде передбачати в своїй діяльності, і вимагати на це питання чіткої і категоричної відповіді», – досить влучно і правильно пише К.Д. Ушинський [4, с. 197].

К.Д. Ушинський вважав, що учитель несе повну відповідальність за свою освіченість. Він повинен бути високоосвіченою людиною, яка добре знає свою справу, завжди зацікавлена в удосконаленні власних знань і педагогічній майстерності. Учитель більше, ніж будь-який спеціаліст, повинен йти в ногу з життям, постійно розширювати і збагачувати свої знання. Для цього учителю необхідно багато читати, особливо спеціальної педагогічної літератури, яка поєднує теоретичні знання, вивчає педагогічні факти і є засобом формування педагогічних переконань.

Відповідальний учитель, на думку К.Д. Ушинського, прагне бути творчою особистістю, працює творчо і тим самим пробуджує діяльні розумові сили своїх вихованців. Такий учитель ніколи не користується шаблонами і не пропонує механічно матеріал, викладений у підручниках. У нього учні беруть активну участь в процессі оволодіння знаннями.

К.Д. Ушинський вказував і на важливий обов'язок кожного педагога займатися громадською діяльністю. Не лише одними буденними шкільними турботами зайнятий учитель – він живе інтересами суспільства, справами всього народу. І тільки ця жива участь в справах суспільства є гарантією того, що учитель з честю може виконувати свою місію наставника.

На думку Ушинського, учитель здійснює благородну місію освіченого посередника між поколіннями. Він почуває себе «живим, діяльним членом великого організму, який бореться з невихованістю і недоліками людства, посередником між всім, що було благородного і високого в минулій історії людей, і поколінням новим, що свято береже заповіді людей, які боролися за істину і за благо. Він почуває себе живим ланцюгом між минулим і майбутнім, могутнім ратоборцем істини і добра і усвідомлює, що його справа, скромна зовні, – одна із найвеличніших справ історії, що на цій справі грунтуються царства і нею живуть цілі покоління» [4, с. 214].

Етико-педагогічні ідеї У.Д. Ушинського дістали подальшого розвитку в працях М.І. Демкова, С.Ф. Русової та ін. Педагогічну відповідальність вони тісно пов'язували з гуманістичною спрямованістю особистості.

Вагомий внесок у розробку проблеми відповідальності вчителя зробив М.І. Демков. Він вказував, що головним завданням педагогів є виховання люблячої дитини. Адже «любов покриває багато гріхів. Навіть якщо шрам не можна знищити, добре ставлення робить його непомітним... Любов подібна до того художника, котрий, маючи портрет друга, у якого більмо на оці, зображає його профіль з іншого боку... Велике і благородне діло – приховувати недоліки і прощати помилки друга: намалювати його образ, ще не покритий плямами, і підкреслити його достоїнства, завісою мовчання покрити його слабкі сторони, але піднести його доброчинства» [1]. Любов, на думку педагога-класика, компенсує наявні проблеми розвитку дітей з особливими потребами. Формуючи у дітей любов, послух, чемність, вдячність, пошану, працьовитість, співчуття та інші чесноти, будемо певні того, що відкриємо їм очі на сутність і призначення людського життя.

М. Демков вказував на необхідність якісної освіти вчителя. Так, у одній із своїх статей він писав: «Якщо основне, найвище за своїм покликанням і найбільш важке для виконання завдання будь-якої людини – оволодіти собою, оскільки через себе вона оволодіває й цілим світом, то настільки важливе це завдання для педагога, якому, щоб осягнути способи дії людини на інші людські душі, прийоми й умови їх правильної культури, підкорення їх суспільній дисципліні, – необхідно бути людиною високоосвіченою» [1, с. 50]. Говорячи про освіту вчителя, М. Демков наголошував саме на спеціальній. Велика увага в його творах приділялася дидактичним умінням педагога, які формуються під час спеціальної підготовки. Ці вміння і повинні, на думку вченого, допомогти чітко організувати навчально-пізнавальну діяльність учнів, зробити процес навчання цікавим. Але поряд з науковою освітою педагог зобов'язаний, за переконанням М.І. Демкова, відзначатися відповідним моральним розвитком. «Насамперед, – наголошував учений, – необхідна

любов, довіра до дітей та молоді. Хто вважає своїх вихованців поганими, той і викличе невдовзі погані нахили»[1, с. 23].

Для Софії Русової – яскравого представника національно-демократичного напрямку освітньо-громадянського руху української педагогіки – проблема вчителя є широкою, об'ємною, багатогранною. Вона вважала особу вчителя найважливішим чинником у «всякому шкільному вихованні», а провідним у підготовці вчителя – його національне самовиховання. У руслі власної концепції національної системи освіти С. Русова сформулювала вимоги до вчителя нової школи, який «тепер не сміє бути якимсь ремісником, а апостолом правди і науки» [2]. Учена ставила надзвичайно високі вимоги до вчителя, вони охоплювали такі риси характеру, як чуйність, доброта, скромність, наполегливість, витримка, терплячість, щирість, приємна зовнішність, широке усвідомлення свого патріотичного обов'язку, знання національної культури, добру педагогічну підготовку. Педагог-гуманіст закликала нову школу «обгорнути» дитину ласкою, викликати усі її активні творчі сили, розвинути етичну й громадську свідомість, щоб вихованці виростали добрими, корисними, а отже, і відповідальними громадянами своєї батьківщини. Її виховним ідеалом була всебічно розвинена особистість, яка зможе приносити якомога більше користі суспільству і забезпечить на цій основі повну соціальну гармонію, особисте щастя. На думку С. Русової, саме національне виховання, яке гармонійно вписується у життєдіяльність рідного народу, поступово формує у підростаючих поколінь всі складові духовності, яка передається дітям від батьків, прадідів, збагачується в умовах сучасного буття нації.

Розробляючи критерії своєї виховної системи, С. Русова характеризує гуманні цінності (людяність, доброту, милосердя) як найвищі духовні надбання народу. Метою морального виховання вона вважала не вміння розв'язати якесь утилітарне завдання, а «виробити з учня вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує у громадянстві» [2, с. 20]. Домінуючими якостями, які виражають ставлення такої людини до колективу та окремих людей є патріотизм, доброта, людяність і вимогливість. Дуже важливо розвивати у кожної особистості і такі якості як відповідальність, працелюбність, сумлінність, охайність, а також скромність, повагу до старших, гідність та доброзичливе ставлення до інших. Цю почесну місію повинні виконувати, на думку вченого, педагоги, які наділені такими ж якостями. Вони, в першу чергу, повинні усвідомлювати всю велич тієї відповідальності, яка покладена на них у справі виховання підростаючого покоління. С. Русова підкреслювала, що у формуванні відповідальності варто дотримуватись наступності та послідовності.

Короткий аналіз педагогічної спадщини вітчизняних педагогів другої половини XIX століття дозволяє зробити висновок про те, що проблема вчителя – його професіоналізму, духовно-морального обличчя, відповідального ставлення до справи навчання та виховання – одна з найактуальніших у педагогіці й філософії освіти. І це зрозуміло. Адже саме від вчителя, його особистісних характеристик залежить реалізація навчальних планів, якість освітніх послуг, виховання учнів як у процесі навчання, так і в позанавчальний час.

Багатогранна творча спадщина видатних педагогів, освітніх і культурних діячів кінця XIX століття висвітлює фундаментальні життєві й освітні проблеми, містить цікаві думки, положення, висновки щодо методологічних і теоретичних питань вітчизняної педагогіки, які є базою та підґрунтям розв'язання проблеми виховання справжнього вчителя як носія кращих надбань духовної культури свого народу і світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Демков Н. О задачах русской педагогики // Русская школа. – № 3. – С. 41–53; № 5–6. – С. 31–49; № 7. – С. 39–54.
2. Русова С. Нова школа соціального виховання // Вибрані педагогічні твори у 2-х кн. – Кн. 2. – К. : Либідь, 1997. – С. 16–104.
3. Русова С. Соціальне виховання, його значення у громадському житті // Вибрані педагогічні твори у 2-х кн. – К. 1. – С. 144–150.

Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори : У 2 т. – Т. 1. – К., 1983.